

Kovács Nándor Erik

„Panaszok könyve”. Szempontok a sikájjet defterik meghatározásához

Az Oszmán Birodalom legfőbb döntéshozó szerve a szultáni tanács, azaz a díván volt. A 16. század második feléig a testületet többnyire személyesen a szultán irányította, ám az elnöklés a gyakorlatban egyre inkább a nagyvezír feladatává vált. A díván állandó tagjai közé tartozott a katonai bírászkodás két csúcsszereplője, a ruméliai és az anatóliai kádiaszker, a két fő pénzügyi vezető, azaz az anatóliai és a ruméliai defterdár, a kancellári hatáskörrel rendelkező nisándzsi és az ún. kupolavezírek, akiknek létszáma három és hét között ingadozott.¹

Az oszmán államszervezet e csúcshintézménye volt hivatott tanácskozni és döntést hozni a birodalmat érintő legjelentősebb katonai, politikai kérdésektől kezdve egészen a legjelentéktelenebbnek tetsző törvénysértésekig terjedő ügyekben. A díván munkájával párhuzamosan jellegét, folytonosságát tekintve egyedülálló eljárás volt az ott hozott rendeletek (*emr*, *hük*, *fermân*) iktatása. A szultáni tanácsban született, a címzett és a tárgy szempontjából a lehető legváltozatosabb, mégis sokszor sematikus, határozott formai jegyek szerint, nem egyszer általánosságokkal terhelt megfogalmazott rendeletek szövegét kötetekbe (*defter*) másolták.

A rendeletek eredeti példányának többsége megsemmisült, tartalmuk túlnyomórészt csak a szóban forgó kötetekben őrződött meg. Ezeket a tudományos szóhasználatban főként *mühimme defterik*nek (fontos/sürgős ügyek jegyzékei – a továbbiakban MD) neveznek, habár magukon a deftereken a 17. század közepéig nem található meg ez a meghatározás, s nem ismeretes e dokumentumtípust általánosan jelölő egykorú terminus sem.²

¹ Ahmet Mumcu, *Hukuksal ve siyasal karar organı olarak Divan-ı Hümayun*. Ankara, 1986; Uó, *Dıvân-ı Hümayûn*. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9. İstanbul, 1994, 430–432.

² Leggyakrabban a „nagyúri parancsok könyve” (*ahkâm-ı mîrî defteri*) megjelölés található meg egyik előzéklapjukon. Az első defter, amely a *mühimme* önmeghatározást viseli, az MD 94. Vó. Géza Dávid, *The Mühimme Defteri as a Source for Ottoman–Habsburg Rivalry in the Sixteenth Century*. *Archivum Ottomanicum* 20 (2002 [2003]) 167–168. A defter típusát jelző terminusként valójában csak az 1640-es évektől megjelenő *mühimme* kifejezés talán éppen az alább tárgyalandó defter-fajta megjelenésétől kezdve, az utóbbival szembeni megkülönböztetésként tűnik fel a regesztrumok jelölési gyakorlatában. Ld. Dávid, *i. m.*, 168. és Feridun M. Emecen, *Osmanlı divanının ana defter serileri: Ahkâm-ı mîrî, ahkâm-ı kuyûd-i mühimme ve ahkâm-ı şikâyet*. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5 (2005) 117.

A fennmaradt MD-k évszázadokon átívelő roppant sorozata hatalmas mennyiségű és felbecsülhetetlen értékű forrásanyaggal szolgál az oszmán állam-szervezet működésére, azon belül a központi kormányzat rendeletalkotási mechanizmusaira, a centrum és a tartományi szervek, illetve esetenként a vazallus államok és közösségek viszonyára, valamint a tartományok helyi társadalmi, gazdasági folyamataira stb. vonatkozóan.

Az MD-ket néhány kivételtől eltekintve a Török Köztársaság Miniszterelnöksége Oszmán Kori Levéltárában (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, a továbbiakban BOA) őrzik.³ Ezek kisebb-nagyobb kronológiai hézagokkal és átfedésekkel a 16. század közepétől a 19. század végéig foglalják magukba a birodalmi tanácsban született rendeletek másolatait.⁴ Bár a defterek kutatásából a nemzetközi tudományos színtéren több kutató is kivette részét, ezek során azonban mind világosabbá vált, hogy az eredeti referenciaként szolgáló levéltári katalógusban az MD-kre mint forráscsoportra vonatkozó összesítő adatok számos ponton eltérnek a valóságtól, ami többnyire jól tükrözi a rendezetlenül őrzött és tárolt anyag örökül kapott anomáliáit.⁵ A defterek átfogó, részletes és rendszerező leírása aprólékos és óriási feladat, mely az egyes kötetek tartalmi vizsgálaton alapuló fizikai csoportosítását, a kronológiai, illetve altípusbeli keveredések tisztázását is megköveteli.

E korpusz feldolgozása – a három kontinensre kiterjedő birodalom szám-talan tartományára, településére nézve hatalmas kiaknázandó adatkincs lévén – az utóbbi évtizedekben az oszmanisztikai kutatásokhoz legkülönbébb módon kapcsolódó szakemberek részéről látványos fellendülésnek indult. Az MD-k lényegében mindmáig érvényes formai leírását, elsősorban 16. századi példák analízise alapján és a palesztinai bejegyzések kiadása kíséretében először Uriel Heyd végezte el.⁶ Ezt követően élénk diskurzus bontakozott ki az MD-k körüli kérdésekről, elsősorban arra vonatkozóan, hogy a defterekbe a döntéshozatal, illetőleg a parancs kibocsátása folyamatának mely fázisában kerülhettek a bejegyzések.⁷ Feridun Emecen volt az, aki ezen defterek átfogóbb formai tanul-

³ A jelenleg ismert MD-k lelőhelyeire vonatkozóan ld. Emecen, *i. m.*, 108–110. A 16. századi defterek időrendi táblázatát ld. Dávid Géza–Fodor Pál, „*Az ország ügye mindenek előtt való.*” *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552).* (História könyvtár. Okmánytárak, 1.) Budapest, 2005, XXXII–XXXIV.

⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi rehberi.* Hazırlayanlar Yusuf İhsan Genç et. al. İstanbul, 2010, 7–16. Az azonos címen megjelent katalógusok különböző kiadásainak neve a továbbiakban: *BOAr*.

⁵ Mithat Sertoğlu, *Muhteva bakımından Başvekâlet Arşivi.* İstanbul, 1955; Atilla Çetin, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi kılavuzu.* İstanbul, 1979; *BOAr*, İstanbul, 2000 és *BOAr*, 2010.

⁶ Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552–1615. A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri.* Oxford, 1960.

⁷ William S. Peachy, Register of Copies or Collection of Drafts? The Case of Four mühimme defters from the Archives of the Prime Ministry in Istanbul. *The Turkish Studies Association Bulletin* 10/2 (1986) 79–85; Minhea Berindei–Gilles Veinstein, *L'Empire ottoman et les pays*

mányozása során felhívta a figyelmet a velük és tartalmukkal kapcsolatos terminusok jelentésbeli változásának lehetőségére, illetve, hogy miként a kancelláriai gyakorlatban, úgy az annak lenyomatát jelentő defterek vezetési szokásaiban is szükségszerűek voltak a módosulások.⁸ A témával foglalkozó török tudósok mellett a magyarországi török hódoltság történeti vonatkozásainak köszönhetően az MD-k feldolgozásából magyar szakemberek is kivették részüket. Dávid Géza és Fodor Pál közelmúltban megjelent defter-kiadása az utóbbi évtizedek legterjedelmesebb hódoltságkori török forrásközlése.⁹

A defterek elsődleges céljuknak megfelelően jogi referencia-anyagként szolgáltak, így az egyes dekrétumok visszakereshetősége a konzekvens ítéletalkotás és döntéshozatal érdekében rendkívül fontos volt.

E tanulmány a 17. század közepén kialakuló úgynevezett sikájet defterik (a továbbiakban SD) létrejöttének körülményeit kívánja megvizsgálni, az eddigi eredmények és a még tisztázandó problémák összegzésével együtt.

Az SD levéltári állománya és helye az oszmán központi kancellária működésében

A szultáni tanács – fent említett funkciója mellett – a legfőbb bírói hatalom szerepét is betöltötte. Az iszlám vallásjog és az igazságos uralkodó eszményképéhez kapcsolódó perzsa eredetű uralkodói hagyomány befolyása érvényesült a díván működésében, amely nemcsak névlegesen, hanem – a defterekben olvasható számtalan bejegyzés tanúsága szerint – ténylegesen is az alattvalók (*reâyâ*) egzisztenciális biztonságának őreként tekintett magára.¹⁰

Az MD-kben olvasható bejegyzések zöme a lakosság vagy az államigazgatási-katonai szervek helyi tagjainak egyéni vagy csoportos sérelmeket előterjesztő panaszbeadványaira reagáló parancsok iktatott változatai. A birodalom teljes területén és potenciálisan valamennyi közigazgatási vagy igazságszolgáltatási ügyben illetékes díván és a dokumentációt végző kancellária elé jelentéktelennek mondható helyi jogsérelmek, „tyúkperek” is nagy számban kerültek, s ezekben döntések születtek. A díván igazságszolgáltatási csúcsszerveként való működése jóval megelőzi a dokumentációjául szolgáló első fennmaradt MD-kezt, ám az e funkcióról, azaz az Oszmán Birodalom „legfelsőbb bíróságá-

roumains, 1544–1545. Études et documents. Paris–Cambridge, [1987], különösen 124–131; Dávid, *i. m.*, 168–169.

⁸ Emecen, *i. m.*, 111.

⁹ Dávid–Fodor, *i. m.* (a rendeletek török átírását és bő magyar regesztáit tartalmazza); Uők, „*Ez az ügy fölöttébb fontos.*” *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565).* Budapest, 2009 (a rendeletek részletes magyar regesztáit tartalmazza).

¹⁰ Halil İnalçık, Şikâyet hakkı: ʿarż-i hâl ve ʿarż-i mahzarlar. *Osmanlı Araştırmaları* 7–8 (1988) 33.

nak” működéséről alkotott képet nagyban árnyalja a 17. század derekától vezetett új sorozat, a *sikâjet defterik* rendelkezésre álló csoportja.

A 17. század közepétől a lakossági panaszbeadványokra reagáló rendeletek iktatását elkülönítve végezték. Az MD mellett megjelentek az SD-k, a BOA katalógusa alapján a jelenleg ismert legkorábbi 1649-ből származik. Az SD alaptípusát 1742-től kezdve territoriális alapon további szériákra osztották. Ettől kezdve 17 alfaját ismerjük, 16 az egyes tartományokra, egy pedig a fővárosra vonatkozó rendeleteket tartalmazta.¹¹ A katalógusok a bontás előtti csoportot régi (*atîk*) sikâjet néven különböztetik meg az attól kezdve tartományi parancsok deftere (*eyâlet ahkâm defteri*) néven számon tartott példányoktól. Az SD-k csoportjának utolsó, 213. darabja 1813-ból való.¹² A BOA-ban őrzött állomány mellett két nyugat-európai gyűjteménybe került példány is ismert. Az 1675. évi bejegyzéseket tartalmazó SD-t a Kara Musztafa nagyvezír által vezetett második bécsi hadjárat során zsákmányolta a koalíciós haderő. Ez az eset mintegy szimbolikusan is példázza, milyen kockázatot jelentett az oszmán vezetés szokása, hogy a deftereket a döntéshozatal folyamatosságának fenntartása érdekében gyakorta a hadjáratokra is magával cipelte.¹³ A ma a bécsi Nemzeti Könyvtár (Nationalbibliothek) archívumában őrzött példány hasonmás kiadása ugyan megjelent, ám a defter arab betűs átírást és a fordítást tartalmazó második kötetet, melyet egy nemzetközi kutatócsoport készített volna el, máig nem sikerült tető alá hozni.¹⁴ Egy további, a BOA állományának kronológikus részét kitöltő deftert őriz a Drezdai Állami Levéltár (Hauptstaatsarchiv Dresden), amelynek mikrofilmmásolata Fekete Lajos jóvoltából ma megtalálható a Magyar Országos Levéltárban.¹⁵

¹¹ Sertoğlu, *i. m.*, 23; *BOAr*, 2010, 21–41.

¹² *BOAr*, 2010, 25–30. Az első SD címsorában jegyzett dátum szerint a hidzsra szerinti 1059. első napjával (muharrem 1.), azaz 1649. január 15-én kezdődnek a bejegyzések.

¹³ A deftereknek a döntéshozatalban betöltött fontos szerepét jelzi, hogy a 16. század végétől kezdve egyes példányaikat jogi referenciaként a szultán vagy a nagyvezír által vezetett hadjáratokra is kikérték a kancellária „archívumaként” működő defterháne hivatalától, vagy esetenként az eredeti defter részleges másolatát vitték el. Arra nézve, hogy ez miként valósult meg a gyakorlatban, Feridun Emecen gyűjtött adatokat. Ezekből kiderül, hogy a szultáni tanács operatív vezetői, a nagyvezírek azért többnyire tartózkodtak attól, hogy a deftereket a közvetlen frontzónába is magukkal vigyék. A döntéshozatal e fontos dokumentumait legtöbbször valamely hátszói csomóponton, keleten például Szivasz, Erzurum, Aleppó, Dijárbekir falai között, nyugati expedíció esetén Belgrádban helyezték letétbe. Vö. Feridun Emecen, *Seferlere götürülen defterlerin defteri*. In: *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*. İstanbul, 1991, 241–268, főleg 242–250. Más nyilvánvaló sürgető okok mellett talán az oszmán hadvezetés önbizalmának jeleként is értékelhető, hogy 1683-ban nem ózdkodtak több más defterrel együtt az 1675. évi SD-t is a közvetlen hadszíntérre vinni.

¹⁴ *Das osmanische „Registerbuch der Beschwerden” (Şikâyet defteri) vom Jahre 1675*. Hrsg. von Hans Georg Majer. Wien, 1983, 11. A kiadás példaként 18 nyomtatott bejegyzést is tartalmaz (24–30).

¹⁵ Fotómásolata az ELTE Török Filológiai Tanszékén található. Fekete az Eb 368 jelzetű MD regesztái mellett néhányat közölt az Eb 372 jelzetű SD bejegyzéseiből is, szintén rövid

Az SD definíciójának kérdései

A tudományos szóhasználatban a defterek kötéstábláján olvasható, késői, rövid címfelirat alapján a közrebocsátott katalógusokba bekerült s révükön elterjedt sikájet defteri megnevezés használatos, amely – akárcsak az MD-k esetében – maguknak a deftereknek az önmeghatározásában ilyen formában alig fordul elő. A jelentéssűrítő kifejezés, amely a *panaszok jegyzéke* vagy *panaszok könyve* formában adható vissza, kissé megtévesztő, minthogy nem kizárólag a panaszokat vagy azok kivonatát, hanem az ilyen betérjesztésekre reagáló parancsok kissé megrövidített másolatát tartalmazza. A defterek önmeghatározásában többnyire a „panaszrendeletek bejegyzései” (*kuyûd-i ahkâm-i şikâyet*) formula szerepel, például első alkalommal az SD 5., majd a 7. kötet első fôlióján, máskor az „uralkodói panaszrendeletek bejegyzései” (*kuyûd-i ahkâm-i şikâyât-i mîri*) verzió található, mint a tévesen MD 92 néven besorolt SD elején. Ritkábban más megfogalmazás is olvasható rajtuk.

Az utóbbi évek kutatásai nyomán egyre nyilvánvalóbb, hogy az idők során eredeti helyükről elkerült deftereket később felületes szemrevételezés alapján, illetőleg a régi nyilvántartás (*mahzen defteri*) adatait átvéve kezelték, ezért a róluk készült levéltári katalógusok nem használhatók megbízható támpontként tipizálásuk során.¹⁶ A bizonytalanság leginkább abból adódik, hogy a defterek eleve téves meghatározását fogadták el és így sorolták be egy nem megfelelő csoportba, avagy a besorolást segítő külső ismertetőjegyek hiányában rosszul osztályozták őket. A defterek releváns csoportosításához és ezáltal a kancellária működésének megértéséhez a példányok részletes tartalmi és szerkezeti vizsgálata szükséges.

A BOA-ban őrzött MD-k és SD-k legnagyobb része ma ebrúval¹⁷ díszített bőrkötésben van. Majdnem mindegyik kötet borítóján nyomtatott motívumokkal szegélyezett címkén egységes kalligráfiával készült felirat jelzi, hogy mühimme, avagy sikájet defteriről van-e szó (innen a közkeletű elnevezés). A defter megnevezése alatt és/vagy fölött kézírással jelezték az adott defter számát és kronológiai helyét. Az egységes, nyomtatott díszítőmintát tartalmazó címke egészen a 19. század második feléig megfigyelhető, vagyis a deftereket csak ekkortájt látták el azzal a külső „típusjelzéssel”, amelyet a katalogizálásnál is alapul vettek. A borítón szereplő megjelölés a defterek többségében az adott kötet első fôlióinak valamelyikén megtalálható szöveg alapján készülhetett, amely jellemzően utal a defter-típusra. Például: *kuyûd-i şikâyât der zamân-i...*, vagyis: „panaszos bejegyzések ... (itt a kancelláriát éppen vezető tisztségviselő,

összefoglalásban. Fekete Lajos, A berlini és drezdai gyűjtemények török levéltári anyaga. *Levéltári Közlemények* 6 (1928) 259–305; 7 (1929) 55–106.

¹⁶ Dávid, *i. m.*, 176–177.

¹⁷ Távol-keleti eredetű, különleges eljárással készülő festett papír, amely Európában márványpapír néven ismert.

leginkább a reiszülküttáb neve szerepel) idején”. Egyes kötetek nélkülöznek az ilyen címet, ami felveti annak lehetőségét, hogy töredékekkel van dolgunk. Másikak csupán a defter által lefedett korszakot szokás szerint az éppen hivatalban levő nagyvezír és a reiszülküttáb nevével azonosító sorokat tartalmazza, a defter típusára való utalás nélkül.¹⁸ Máshol mindössze egy későbbi, többször rika írással írt megjegyzés utal a tartalomra, például a 17. számú SD vagy a 95. számú MD esetében.

Nem állapítható meg egyértelműen, de valószínűsíthető, hogy a legtöbb defter kötése a címkével egykorú. Ezt a feltevést látszik támogatni a kötések többnyire egységes formája. Nem tudni, hogy a 16–17. században miként őrizték őket, de valószínű, hogy a lapokat időről-időre legalábbis összefűzték. Az bizonyos, hogy az anyag zömét utólag rendezték kötetekbe. Az archív állomány fizikai rendbetételére és csoportosítására valamikor az állami bürokráciát alapjaiban érintő tanzimát-kori reformok idején vagy azt követően kerülhetett sor.

A borítócímen alapuló levéltári nyilvántartás időnként a defterek alcsoportjaira vonatkozóan is megtevesztő. A kancelláriai ügyvitelben a fent ismertetett defter-típusok további altípusait különböztették meg aszerint, hogy a legfelsőbb döntéshozatali szerv vezetője, a szultán vagy a nagyvezír éppen hadjáraton tartózkodott-e (*ordu mühimmesi/ordu şikâyeti*), avagy az isztambuli és edirnei díván ülésein hozták-e az adott határozatokat. Hadjárat esetén a kancelláriai ügyvitel is kettévált: a szultán vagy a nagyvezír által vezetett hadjárat idején „kihelyezett” tanácskozásokkal egy időben a Portán a helyettes pasa (*kaimakâm paşa*) elnökletével tartott díván-ülések rendeleteit a rikáb mühimmesi/rikáb şikâyeti alcsoportban vezették. A defterek bejegyzéseinek alaposabb vizsgálata során azonban kiderül, hogy a legritkább esetben találkozni a „tisztán” ordu vagy rikáb típusal, így a megkülönböztetés jelenlegi formájában meglehetősen pontatlan. A nagyvezír apparátusa a hadjáratra többnyire magával vitte az addig a központban vezetett deftert, máskor pedig a hadjárat során megkezdett jegyzőkönyvet vezették tovább a központban.¹⁹

A defterek kritikai kiadása kapcsán végzett módszeres tartalmi és formai vizsgálatok sora teremti meg a lehetőségét annak, hogy az állomány nyilvánvalóságában rejlő ellentmondások korrekciója lassan, de biztosan megvalósuljon. Ma az MD-k sorában több olyan kötet is van, amelyik klasszikus értelemben nem sorolható közéjük, így például a BOA-ban őrzött mühimmek közül az

¹⁸ Például SD 4: „Hüseyin efendi reiszülküttáb idején” (*Der zamân-ı hazret-i Hüseyin efendi reisü'l-küttâb*).

¹⁹ MD 100: 1101. ramazán hó második dekádjában, azaz 1690. június 18–27. között a bejegyzésekben a betérjesztés fogadási helye megváltozik: Isztambul (*dergâh-i muallam*) helyett a tábor (*ordu-i hümayûn*) a díván színhelye. Az SD-k közt is számos példát találunk, így SD 12: 1100. muharrem hó első dekádjától (1688. október vége–november eleje) kezdve a betérjesztések a táborba érkeznek. További példák: SD 21, SD 23, SD 29.

első kettő, illetve a 4., a 8. és az 50. számmal ellátott valójában hivatali kinevezésekre vonatkozó bejegyzéseket tartalmazó ruusz illetve tahvil defteri.²⁰

Az SD-k meghatározásához, az új sorozat funkciójának és a bürokrácián belül a háttérben zajló folyamatoknak a megértéséhez a legfontosabb elem a sikájet-csoport pontos elkülönítése az MD-ktől. A besorolás visszasságai pedig épp itt jelentkeznek a leginkább. A 92. számú MD-t a 19. században pusztá tévedésből rakták a mühimme-sorozatba, hiszen önmeghatározása szerint is SD.²¹ A 17. századi sikájet-sorozatban további, a katalógusban fentebb említett módon hibásan azonosított defter is található. A 17. SD-ként regisztrált kötet a 486. fólióig sikájet-bejegyzéseket tartalmaz, majd egy szembetűnő kronológiai cezúrát követően mühimme-parancsok következnek benne egészen a kötet végéig. Erős a gyanú, hogy a 30. számú SD-ként ismert kötet teljes egészében mühimme defteri. A keletkezésük idejét és típusukat tekintve legkülönbözőbb parancsokat gyűjtő „kolligátumok” különleges képviselője az SD 209 számon nyilvántartott „mizscellána gyűjtemény”.²²

Feridun Emecen a bejegyzések néhány formai jellegzetessége alapján – amelyekre később még kitérek – azt állítja, hogy az első négy SD valójában mühimme. Érvelésében megemlíti, hogy e négy defter mindegyike nélkülözi a típusazonosító meghatározást, amely először csak SD 5-től kezdve figyelhető meg.²³ Ebben az esetben az SD-k megjelenését az eddig feltételezett 1649-ről 1656-ra kellene tennünk, az első ismert SD pedig a 92. számú MD-ként katalogizált kötet volna. Ezzel együtt az első három SD (hézagosan 1649–1655) szépen illeszkedne az MD-k sorában mutatkozó majdnem 12 éves űrbe, ami a 91. és 93. számú MD között (1646–1658) tátong. A kutatók számára a 17. század második felének archív anyaga tekintetében is jelentős kihívást jelent az eredetileg összetartozó, de időközben szétszóródott és külön számozott, illetve kötött defter-részletek összeillesztése, s természetesen ugyanúgy az össze nem tartozó, de egybekötött részek azonosítása, megkülönböztetése is. Soyer különböző, máshova sorolt, de eredetileg a 3., 4., 15. SD-khez tartozó töredékeket, illetve az MD 92.-hez illeszkedő oldalakat kutatott fel.²⁴

²⁰ Dávid, *i. m.*, 175, 179; Emecen, *Osmanlı divanının*, 108, 111; *BOAr*, 1992, 6–7. Az MD-k között ezeken túlmenően számos további példa akad a téves besorolásra.

²¹ Vö. *Das osmanische*, 17–18.

²² A heterogén, vékony (50 fólió) kötet feltűnően kis terjedelemben és természetesen óriási időrendi hézagokkal, 122 (!) évet (1069. dzsemáziülevvel–1195. sában = 1659. február–1781. augusztus) átfogó időszakból tartalmaz másolatokat. Ha tudatos összeállításról van szó, nehezen érthető, milyen rendező elv szerint másolták egy helyre vagy kötötték egybe a sokrétű bejegyzéseket. A defter második felében dátumot nélkülöző, a 17. század második felétől az iktatás gyakorlatában megszűnő jazildi (*yazıldı*) és bujuruldi (*buyuruldi*) bejegyzések olvashatók. (E protokolláris bejegyzésekről alább esik szó).

²³ Emecen, *Osmanlı divanının*, 127–128.

²⁴ Emel Soyer, *XVII. yy. Osmanlı bürokrasisi'nin değişimlerinin bir örneği olarak mühimme defterleri*. İstanbul, 2007, 82 (kiadatlan MA szakdolgozat). A szerzőnek köszönettel tartozom, amiért betekintést engedett dolgozatába.

Az eredetileg összetartozó füzeteket (*cüz*) tartalmazó, de külön kötött bejegyzések esetére példaként szolgál, hogy a töredékében is terjedelmes SD 4-en belül mutatkozó kronológiai űrt tökéletesen kitölti az 5. és 6. számú defter rendeleteinek sora. A három számon nyilvántartott kötet eredetileg egy defter lehetett.

A fentiek csak egy részét jelentik a defterek mai nyilvántartási rendszere és az állomány valódi összetétele közötti anomáliáknak. A sikájet-csoport meghatározásában a jelentősebb akadályt a defterek tartalmi jellemzői közti eligazodás nehézségei jelentik.

A továbbiakban a sikájet-bejegyzések meghatározásához és a különbségek megállapításához az MD és az SD elkülönítését akadályozó, a csoportosítás hibáiból adódó anomáliákkal számolva elsősorban olyan 17. századi SD példányok közül vettem mintát, amelyek tartalmi szempontból egységes, szerkezeti-
leg viszonylag egyöntetű, folyamatos képet mutatnak. Úgy vélem, a defterek interferenciáinak tisztázásától függetlenül, tartalmi megközelítés útján lehetőség van a kétféle bejegyzés típus körülírására.

Bizonyos, hogy a díván lakossági panaszkezelési mechanizmusa az SD-k megjelenésével valamiképp elkülönült a központ általános döntéshozatali rendszerén belül, a megnevezésen túl a két defter-típus közötti tartalmi különbségek is ezt támasztják alá.

Azonban az új defter-csoport funkciójának pontos meghatározását megnehezíti, hogy az SD-kkel egyidejűleg tovább vezetett MD-kben nem szűnnek meg a panaszos ügyekben kelt rendeletek. Ennél is ritkábban, de előfordul, hogy az SD-kbe is becsúsztak nem kifejezetten panaszhoz kapcsolódó bejegyzések.²⁵ Tehát kizárólag a rendeleteket megelőző panasz meglétéből vagy hiányából kiindulva az iktatás menetében nemigen lehet olyan rendszert kimutatni, amely alapján egymástól maradéktalanul elkülöníthető volna a két defter-fajta.

Ez az SD-k meghatározását akadályozó zavaró körülmény – vagyis, hogy tartalmi szempontból látszólag nem húzható markáns vonal a két defter-csoport között – adhatta az ösztönzést, hogy formai kritériumokat keresve próbálják meg elkülöníteni a mühimme és sikájet-típusokat. Nejat Göyünç szerint a panaszra reflektáló parancsok esetén a *hük*m kettős – a *buyurdum ki... vusul buldikda* terminusokkal elválasztható – szerkezete²⁶ nem mutatható ki, ehelyett a sikájet-típusnál valóban gyakori *...emr-i şerîf ricâ eyledüği ecilden* vagy az

²⁵ SD 6/3, 4, 5, 9. rendelet a havasalföldi adó Krétára történő továbbszállítása ügyében mozgósítja az illetékes kádikat. Ezek tipikus mühimme-parancsok. (A továbbiakban az utalt bejegyzés lelőhelyét a következőképpen jelölöm: a defter rövidítését a defter katalógus szerinti sorszáma követi, a / után paginált defterek esetében az oldal, illetve fóliószám, az ezt követő kettőspont után a bejegyzés sorszáma olvasható. Ha a defter lapjait nem számozták, a defter sorszámat követő / utáni szám a bejegyzésre vonatkozik.)

²⁶ Heyd, *i. m.*, 8–9.

...*emrüm/hüküm yazılmışdur* formula szerepel.²⁷ Ez a megállapítás azonban számos ellenpéldával cáfolható. A *hüküm* kettős szerkezetére nemcsak az első SD-kben,²⁸ hanem jóval később is előfordul egy-egy példa a parancsok között, a két defter-típus megkülönböztetése e formai jegy alapján tehát nem lehetséges.²⁹ A 17. század második felétől a bejegyzések egyszerűsödése s ezzel párhuzamosan az iktatási eljárás technikájában a kettős szerkezetű *hüküm*ök fokozatos kiszorulása figyelhető meg,³⁰ ám véleményem szerint e strukturális elemek megléte, hiánya vagy változása és a defter-kategória, illetőleg a parancs keletkezésének körülményei között nem mutatható ki egyértelmű összefüggés.

A tartalmi átfedések olyan mértékűek, hogy ha ezeket kizárólag az írások zavarának vagy nemtörődömségének tulajdonítanánk, akkor megállapíthatnánk, hogy az átláthatóbb, differenciáltabb iktatási rendszert megvalósítani hivatott eredeti koncepció kudarcba fulladt. Itt megemlítendő Majer megállapítása, amely szerint a bürokratikus átszervezést követően az MD-k *leginkább* nem előzetes beterjesztésre reagáló, igazgatási, hadjáratokhoz, zárandoklathoz kapcsolódó bejegyzéseket tartalmaznak, míg az SD-kben *túlnyomórészt* a lakosság, illetve a katonai-államigazgatási személyek egyéni panaszbeadványaira reagáló parancsokat gyűjtötték. De pontosabb határvonalat ő sem tudott húzni.³¹ Majer ugyanakkor kitér az utólag korrigált írások tévedéseire, például a „bécsi” defter 2. föliójának 6. bejegyzése kapcsán. A parancs utólag kihúzott szövege fölött álló megjegyzés szerint a bejegyzést átírták egy MD-be.³² Néhány további hasonló példa mutatja, hogy a téves és utólag felismert iktatás nem egyedi eset volt.³³

Ezek a javított tévedések jelzik, hivatali szinten egyáltalán nem volt mindig, hogy az adott parancs szövegét melyik defterbe iktatják, vagyis a rögzítés

²⁷ Ld. Nejat Göyünç recenziójában. In: *Osmanlı Araştırmaları* 5 (1986) 273–274. A szerkezeti sajátosságokat a sikájjet-bejegyzések formai leírásakor bővebben ismertetem.

²⁸ Vö. Dávid, *i. m.*, 181–182; Dávid–Fodor, „Az ország ügye mindenek előtt való”, XXVI–XXVII.

²⁹ Néhány példa: SD 4/1, 10, 258, 265; SD 10/15:2.

³⁰ Dávid, *i. m.*, 182. Dávid Géza észrevétele szerint a tévesen műhimmeként besorolt, valójában önmeghatározása szerint is sikájjet-típushoz tartozó MD 92-től kezdve tűnnek el a kettős szerkezetű *hüküm*öt tartalmazó bejegyzések. Hogy mennyire nehéz a bejegyzések szerkezeti változásai vonatkozásában markáns korszakhatárokat húzni, jelzi az, hogy ennél későbbi defterekben is föl-fölbukkannak kettős szerkezetű parancsok: MD 93/248; SD 7/550, SD 10/85:2, SD 11/29, SD 14/73:324.

³¹ *Das osmanische*, 20.

³² *Umûr-i mühimmeve nakl olunmuşdur*. Ld. *Das osmanische*, 21. és facs. 2v/6. A kihúzott, de kitűnően olvasható bejegyzés további érdekes sajátossága, hogy a környezőkkal szemben és általában a sikájjet-bejegyzésekkel ellentétben nem tartalmaz beterjesztésre utaló részt. Egy további, az előbbihez hasonlóan büntetést kilátásba helyező parancs szövege pedig megszakad, valószínűsíthetően szintén azért, mert az írnok utóbb ismerte fel, hogy nem a megfelelő defterbe kezdte másolni a rendeletet: 188v/1 (Majer utalásában tévedésből 188r szerepel).

³³ Például az SD 23/11:45; SD 29/202:889 bejegyzések esetében ugyanez figyelhető meg.

során a rendelet típusok csoportosítása a látszólagoshoz képest pontosabb rendszerben zajlott. Mindezek alapján úgy vélem, korai lenne pusztán a kancellária és az írnoiki gyakorlat következetlenségére fogni a két defter közötti tartalmi átfedéseket, jóllehet így is bőven akadnak a körülírásukat megnehezítő írnoiki hibák.³⁴ Itt utalok vissza arra a korábban említett fejleményre, hogy a katalógus által tükrözött beosztást Emecen álláspontja jelentősen felülírja. Az ő megállapítása alapvetően meghatározza az SD-k kutatásának teljes menetét, hiszen a jelenleg ismerthez képest egy évtizeddel tolná el az „első” SD megjelenésének időpontját. Az első három SD esetében a műhimmekre – főként a 90. számú MD-re – emlékeztető formai kritériumokra hivatkozik, amelyek közül konkrétan csak a bejegyzések datálását nevesíti. Érvelésének kiindulópontja, hogy az első négy SD közül az első és a negyedik nélkülözi a típusjelölő címsort, a második és a harmadik önmeghatározásában pedig nem szerepel a sikájét kifejezés.³⁵ Következő érve, a bejegyzések kétféle dátumozása (dekádok szerint vagy napra pontosan) azonban – ha elvétele is – más SD-ben is megfigyelhető,³⁶ s inkább az írnoiki gyakorlat függvénye, ami nem tekinthető a defter típusát meghatározó körülménynek, ezért a megállapításnak ez a része nem állja meg a helyét. Az MD 90 és 91-ben megfigyelhető, a bejegyzések felépítését érintő módosulások ezt követően mindkét defter-fajtában állandósulnak, így formai tekintetben nem lehet szignifikánsan elkülöníteni egymástól a 17. századi MD-eket és SD-eket.

Ha Majer észrevételeit továbbgondolva az MD-k panasszal összefüggésben hozott rendeleteit összevetjük az SD-kben rögzített bejegyzésekkel, akad egy további mozzanat, amely segíthet megérteni a panaszos ügyek két defter-félére történő osztását. Az MD-kben előforduló panaszos beadványra reagáló parancsok az általam vizsgált esetek mindegyikében tartalmaznak konkrét büntetésre vonatkozó utasítást, illetve a panasz hátterében általában az egyén sérelmén túlmutató, a közrendbe ütköző, illetőleg a közbiztonságot veszélyeztető cselekmények állnak,³⁷ míg az SD-kben levők csak általános útmutatást adnak,³⁸ vagy a helyi kádi hatáskörébe visszautalva az esetet, rábízják a jogalkalmazást.

Amennyiben a bejegyzésekben szereplő döntéseket vesszük górcső alá, használhatóbb fogódzókat kaphatunk a műhimme és a sikájét-csoport elválasztásához. Mindkét defter-fajtában külön vizsgáltam azokat az egyéni sérelemmel összefüggő bejegyzéseket, amelyek utasítása értelmében a vádlottat (vagy több érintettet) személyesen rendelik a tanács elé. Mind a műhimme-, mind

³⁴ Dávid, *i. m.*, 182. Számos eset tudható be az írnokok tévedésének, figyelmetlenségének. Jellemző példák közé tartoznak a keltezéssel kapcsolatos elírások, tipikusan új év kezdetén, például SD 17/2238. Itt 1106 helyett tévesen eggyel korábbi évszám szerepel.

³⁵ Itt csak a *kuyûd-i ahkâm*, azaz a „parancsok bejegyzései” kifejezés olvasható.

³⁶ Például SD 8/121:542.

³⁷ MD 100/81, 90, 505; MD vö. *Das osmanische*, 20.

³⁸ Erre Emecen is utal: *Osmanlı divanının*, 134–135.

pedig a sikájet-bejegyzések között találunk olyanokat, amelyek az adott ügyben érintett fele(ke)t, leggyakrabban a jogsértőt beidézik a Portára, tehát önmagában a beidézés ténye a parancs iktatása szempontjából szintén nem perdöntő. Megfigyelhető azonban, hogy az SD-kben az ilyen parancsok a beidézést minden esetben feltételesen írják elő. Jellemzően akkor kérik a díván elé az érintette(ke)t, ha a helyben, a kádi által lebonyolítandó igazságtétel az érintett fél vagy felek ellenállása,³⁹ esetleg más okok miatt akadályba ütközött volna,⁴⁰ illetőleg, ha a felek maguk kérték felsőbb fórumon történő kihallgatásukat.⁴¹ Ezzel szemben az MD-kben vezetett bejegyzések, amennyiben beidézést írnak elő, arra az általam vizsgált esetekben feltétel nélkül adnak utasítást.⁴² Azaz a parancs iktatási helyét nem az előzményül szolgáló beadvány jellege, hanem a rendeletbe foglalt döntés minősége, illetve a központnak az eljárásban játszott szerepe határozhatta meg.⁴³ Az egyes ügyek MD-be vagy SD-be való iktatását tehát nem egyszerűen a betérjesztés megléte vagy hiánya, még csak nem is pusztán az egyéni jogsérelem feltétele szabta meg. Úgy tűnik, az osztályozás alapja alapvetően az lehetett, hogy az adott eset az egyén vagy csoport jogsérelmén túlmutató, az állam működését, vagyis a közrendet érintő kockázatot jelentett-e, illetőleg ennek megfelelően a díván hozott-e konkrét ítéletet az ügyben, vagy azt – mintegy másodlagos jelentőségűnek minősítve – a kádira bízta. Az MD-kben az egyéni érdeksérelemmel összefüggő ügyek mindegyike határozott döntést, sokszor büntetést, például várfogságot,⁴⁴ gályarabságot, száműzetést,⁴⁵ vagy feltétel nélküli beidézést tartalmaz,⁴⁶ esetleg egy korábbi ügyben kelt parancs megismételt nyomatékosítását közli.⁴⁷ Ezzel szemben a sikájet-bejegyzésekben a kádira, illetve a helyi hatóságra bízzák az eljárást, vagy, ha előírja is a bepanaszolt fél (esetleg felek) beidézését, azt minden esetben csak feltételesen, a helyi jogszolgáltatás ismételt kudarca esetére rendeli el a tanács. Az SD-kben lévő parancsok között nem találtam konkrét büntetést foganatosító ítéletet.

³⁹ Eb 372 [I:13]:2; SD 7/12, 522, 533, 534, 586; SD 18/1161 stb.

⁴⁰ A számos példa közül csak néhány: SD 2/149:3; SD 7/10, 12, 23, 37, 258, 340, 350, 352, 520; Eb 372/IV:323:3.

⁴¹ SD 6/125; SD 7/74, 82, 346; SD 29/8 stb.

⁴² Például: MD 107/12:22, 13:32; MD 113/1.

⁴³ Szembetűnő, hogy a 17. század első felében, tehát a két defter-típus elkülönülését megelőzően vezetett MD-k ilyen jellegű bejegyzéseiben a büntetési forma megnevezését mellőzve jellemzően csak általános formulákat alkalmaznak: *ihkak-ı hakk oluna*; *hakkından gelesin* (tétessék igazság, részesítsd a neki járó büntetésben), vagy *şöyle bile(sin)* (így szolgáljon tudomásul) MD 89/34, 35.

⁴⁴ MD 107/13:28; 9:15; MD 113/9.

⁴⁵ MD 94/16; MD 107/7:9; MD 109/20.

⁴⁶ MD 107/12:22; MD 113/11.

⁴⁷ MD 100/553. Bulgáriai, (Zagra-i atík = Stara Zagora) ortodox keresztényeket ért inzultus miatt megismételt parancs.

A defterek tartalmi vizsgálata során kirajzolódó kép tehát azt mutatja, hogy a 17. század derekán a dívánban született rendeletek iktatását fokozatosan átstrukturálták, a tanács elé kerülő ügyeket – az állam és a társadalom működésére nézve – kiemelt jelentőségű (*mühimme*) és helyi, egyes személyeket vagy kisebb csoportot érintő (*şikâyet*) esetekre osztották. Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy minden látszólagos tartalmi, formai ok nélkül egyes eseteket szubjektív döntéssel minősítettek kiemelt ügygé, s iktatták az MD-be, miközben tartalmukból kiindulva az SD-kben keresnék őket.

A két defter-típus közötti látszólagos átfedések oka egyes példányok hibás összekötésében vagy téves besorolásában rejlik (például: MD 92, SD 17, SD 30 stb.), a „valódi” tartalmi átfedések egy része az írnokok figyelmetlenségének, tanácsalanságának tudható be (a fent említett, utólag korrigált hibák mellett lehetnek további téves helyre iktatott, utólag nem javított bejegyzések). A mühimékben továbbra is előforduló panaszos ügyek esetében megállapítható, hogy ilyenkor a döntés minősége túlnyomórészt különbözik az SD-kben vezetett esetekben hozottaktól, tehát a két defter-típus sokkal pontosabban elhatárolható egymástól, ha nem pusztán tartalmukat, hanem azon belül a döntések jellegét vesszük figyelembe. Ebben a vonatkozásban az első négy SD és MD 90, 91 és 93 további kutatást igényel, mert a későbbiekben pontosabban elkülöníthető bejegyzés típusok ezekben a defterekben még nem választhatók szét egyértelműen. Elképzelhető, hogy ezek a rendeletek az ügyek fenti rangsorolását megvalósító iktatási gyakorlat bevezetésének valamiféle átmeneti, kialakulási periódusát képviselik, így tartalmuk további vizsgálatot tesz még szükségessé.

A panasszal összefüggő esetekre vonatkozó rendeletekben a döntés minőségi kritériuma az eddiginél markánsabb határvonalat segít húzni a két defter-fajta között, de meg kell állapítanunk, hogy noha az MD és az SD bejegyzései között sikerült pontosabb különbséget tennünk, maguknak a deftereknek a funkcionális szétválasztása még így sem tekinthető teljesnek. Az MD és az SD elkülönülésének kezdeti szakaszát képviselő példányok mellett a 17. századiak közül néhány későbbi defter, például a több mühimme parancsot tartalmazó SD 6 is alapos kutatásra szorul.

Hézagok az SD-k és az MD-k 17. századi állományában

Ahhoz, hogy közelebb kerüljünk annak megértéséhez, milyen indítékok készíthették a kancelláriát a sikâjet-csoport létrehozására, tágabb intervallumban meg kell vizsgálnunk az MD-k bejegyzéseinek fejlődését.

A sikâjet és a mühimme széria egymáshoz való viszonyát érintő, figyelemre méltó adalék (és az összehasonlítást igencsak megnehezítő körülmény), hogy az új sorozat megjelenésének első fél évszázadában, azaz a 17. század második felében a két defter-típus példányai rendszerint más-más időszakokat fognak át, tehát ha igen hézagosan is, de kronológiailag kiegészítik egymást,

miközben időrendi átfedés nagyon ritkán fordul elő közöttük. 1649 és 1699 között valamivel több mint kétévnyi, pontosabban mindössze 27 hónap a sikájet és mühimme típusok közötti kronológiai átfedés:

MD 94, 95 / SD 4	1075. zilkáde–1076. rebiülevvel	1665. május–szeptember
MD 97 / Eb. 372	1091. muharrem–rebiüláhir	1680. február–május
MD 98 / SD (11,) 12, 13	1100. muharrem–sábán	1688. november–1689. június
MD 100, 101 / SD 14, 15	1101. sevvál–1102. redzseb	1690. augusztus–1691. április
MD 102, 104 / SD 16	1103. redzseb–ramazán	1692. március–május

Ezzel szemben a különböző vagy éppen összetartozó, de később darabonként külön-külön összekötött és számozott defterek között előfordul az időrendi megfelelés, s ez csak részben magyarázható azzal, hogy egyes, azonos típusúhoz tartozó defterek különvált darabjait önálló kötetekként tartották nyilván és számozták be.⁴⁸ A sikájet-csoport esetében az időrend tekintetében a 17. század végi defterek mutatják a legzavarosabb képet, ami az oszmán hatalom magyarországi összeomlásának és balkáni kudarcorozatának korszakváltó időszakával esik egybe.

A sikájet-csoport létrehozásának egyik lehetséges oka: a kancelláriára háruló feladatok ugrásszerű növekedése

A panaszokra reagáló rendeletek különválasztásának egyik indoka a bürocráciára háruló utasítások kibocsátásához kapcsolódó feladatok növekvő mennyisége. Ez az előzetes feltevés szerint arra ösztönözhetette a kancelláriát, hogy az MD-kben vezetett ügýtípusok közül a legnagyobb halmaz archiválására külön defter-típust nyisson. Ezt a feltevést igazolhatná, ha az MD-kben az SD-k megjelenését megelőző hosszabb időszakban egyértelmű tendenciaként kimutatható volna a bejegyzések számának időarányos (például havi bontásban vizsgált) növekedése, majd az első SD megjelenésével azok észlelhető és hirtelen csökkenése.

A vizsgálat során az MD-kben három periódusban vizsgáltam a bejegyzések számát az egyes defterek által átfogott időtartam arányában. Az ennek eredményét torzító hatások minimalizálása érdekében olyan időszakokat választottam, amelyekben lehetőleg egymást átfedések nélkül, egyenletesen folytatódó defterek sorozata áll rendelkezésre (kevés ilyen van). Az áttekintett periódusok közül az első jóval megelőzi az SD-k megjelenésének idejét: 1571–1573-ra esik. A második metszet kora a sikájetek megjelenését megelőző évtizedekre,

⁴⁸ A 17–25. számú SD-k ilyen, egymást időrendben átfedő sorozatot alkotnak. Itt számolnunk kell azzal, hogy több defter-töredéket utólag helytelenül kötöttek egybe. További példa a kronológiailag egymásba vágó drezdai Eb 372 és a SD 9 jelzetű defterek esete.

1609–1627 közé tevődik. Ezt követően az első SD-t közvetlenül megelőző, egyébként azonos időszakból származó 90. és 91. számú MD-k bejegyzéseit külön is feldolgoztam. A negyedik csoport az SD-vel párhuzamosan vezetett, egymást nem folyamatosan követő MD-kből áll.⁴⁹ A defterek egymást követő sorozatában figyelembe vettem és a beszámítandó hónapok számából kivontam minden egyes olyan hónapot, amely akár csak néhány bejegyzés erejéig is egynél több defter által lefedett intervallumba esik. Mindemellett is számolni kell egyéb torzító tényezőkkel: a defterek szerkezeti különbözőségeivel, illetőleg azzal is, hogy a kancellária által feldolgozandó ügyek havi mennyisége természetszerűleg akár jelentősen ingadozhatott, például hadjáratok alkalmával jóval több parancsot címezhettek a tartományi hivatalnokoknak, mint „békeidőben”. Az így adódó időtartamokra eső bejegyzések száma a következő.

1. minta, 1571–1573

MD 16	5 hónap	657 bejegyzés
MD 17	1 hónap	40 bejegyzés
MD 18	2 hónap	306 bejegyzés
MD 19	4 hónap	726 bejegyzés
MD 21	5 hónap	784 bejegyzés
MD 22	5 hónap	702 bejegyzés összesen: 153 bejegyzés/hó

2. minta, 1609–1627

MD 78	10 hónap	4016 bejegyzés
MD 79	24 hónap	1316 bejegyzés
MD 80	14 hónap	1347 bejegyzés
MD 81	10 hónap	648 bejegyzés
MD 83	16 hónap	153 bejegyzés összesen: 101 bejegyzés/hó

3. minta, 1636–1646 (közvetlenül az első ismert SD megjelenése előtt)

MD 90	12 hónap	484 bejegyzés
MD 91	11 hónap	516 bejegyzés összesen: 83 bejegyzés/hó

⁴⁹ Itt meg kell említeni, hogy az állományban mutatkozó hézagok miatt nehéz folyamatos mintát venni mérvadó és megközelítőleg azonos intervallumokban. Ez kiváltképpen érvényes a 17. század második felére, amikor az azonos időszakból származó defterek, defter-töredékek közötti viszonyok egyelőre tisztázatlanok. A bejegyzések számának alakulása terén csak az MD-kre támaszkodtam, ugyanis az SD-kkel való összevetést lehetetlenné teszi az a fentebb említett körülmény, hogy az SD és az MD-k láncolata a 17. század második felében szinte sehol sem áll kronológiai átfedésben.

4. minta, néhány MD az 1658–1697 közötti időszakból

MD 93	32 hónap	571 bejegyzés
MD 95	15 hónap	665 bejegyzés
MD 100	11 hónap	553 bejegyzés
MD 105	12 hónap	553 bejegyzés
MD 107	5 hónap	102 bejegyzés összesen: 32 bejegyzés/hó

Az MD-k szűrőpróbaszerű vizsgálata a bejegyzések sűrűségében – az egyes defterek közötti szélsőséges eltérések dacára is – csökkenő tendenciát mutat az SD-ket megelőző (1–3. minta) és az SD-k bevezetését követő (4. minta) időszak között. Ez a csökkenés a 17. század közepére, a két sorozat feltételezett szétválását megelőző két utolsó, a 90. és 91. MD esetében még erőteljesebbnek tűnik, majd az első SD-k megjelenését követő, általam kiválasztott MD-kben a parancsok száma annál is meredekebben csökken. A két utolsó vizsgált MD-csoport adatai alapján úgy tűnik, hogy a bejegyzések havonkénti számának átlaga a sikájet-sorozat kezdete után mintegy feleződik a korábbi időszakhoz képest, ami első pillantásra igazolni látszik feltevésünket, hogy ekkortájt a parancsok nagy része az SD-kbe került. A mérést befolyásoló fent említett zavaró tényezők azonban óvatosságra intenek, ezt a képet ugyanis nagyban árnyalja, ha a például az 1649 előtti két defterhez hozzávesszük a 87., 88. és 89. számú köteteket is. Így az egy hónapra eső bejegyzések aránya 83-ról 48-ra (!) csökkenne.⁵⁰ Ennek alapján pedig kockázatos volna kijelenteni, hogy az SD-k bevezetése közvetlen összefüggésben áll a műhimme-sorozat parancsainak csökkenésével. Mindössze annyi állapítható meg, hogy az SD-k megjelenése körüli időszakban a műhimme-bejegyzések addig is csökkenő tendenciát mutató száma még jelentősebben visszaesett. A rendelkezésre álló defterek adatai alapján nem következtethetünk arra, hogy a kancellária nagyobb kapacitást szabadított volna fel a sikájet-parancsok iktatásához.

Pontosabb eredményt kapnánk, ha a felettébb foghíjas időszakban jelenleg hiányzó defterek is rendelkezésre állnának. Így, bár a panaszos ügyekben kelt utasítások iktatásának különválasztása a műhimme-sorozat bejegyzéseinek számarányában is kimutatható, közvetlen, meggyőző összefüggés egyéb adathiány miatt nem állapítható meg. A rendelkezésre álló adatok két tanulsága tehát:

1. Az SD-k megjelenését megelőzően az MD-k tanúsága szerint az egységnyi időre eső bejegyzések száma inkább csökkenő, jelentős hibahatárral számolva legfeljebb stagnáló, de semmiképpen sem növekvő tendenciát mutat, így az új defter-típus bevezetése nem hozható összefüggésbe az addig az MD-kben vezetett iktatási feladatok számszerű növekedésével.

⁵⁰ A bejegyzések száma e három defter esetében a következő: MD 87: 19 hónap = 594 bejegyzés; MD 88: 16 hónap = 343 bejegyzés; MD 89: 15 hónap = 290 bejegyzés.

2. Az MD-kben iktatott rendeletek egységnyi időben mért száma az SD-k bevezetésével határozottan csökkent, ám az anyag hiányossága miatt nem igazolható, hogy ez a komoly fogyás pontosan egybeesik-e az új defter-fajta bevezetésével.

A sikájet-csoport létrehozásának másik lehetséges oka: a kancelláriára háruló panaszos ügyek számszerű növekedése

A kancelláriára háruló feladatok mennyiségi növekedését, mint az SD-k bevezetésének egyik lehetséges okát, tehát nem látjuk igazoltnak. Az SD-k bevezetésének másik, az állomány alapján kutatható magyarázata lehet a panasszal összefüggő parancsok arányának növekedése a korábbi MD-kben. Ennek feltérképezéséhez nyolc MD-t választottam, mindegyik kötet különböző szaka-szaiból, a bejegyzések 25–35%-át vettem figyelembe. A mintavétel eredményei a következők.

MD 9 (1569–1570):	panasszal, jogsértéssel összefüggő ügyek:	11%
MD 18 (1571–1572):	panasszal, jogsértéssel összefüggő ügyek:	23%
MD 44 (1580–1584):	a panaszok elenyésző része függ össze érdeksérelemmel, a defter csekély kivétellel a keleti hadjáratl foglalkozó parancsokat tartalmaz.	
MD 68 (1589–1590):	panasszal, jogsértéssel összefüggő ügyek:	33%
MD 84 (1628–1630):	panasszal, jogsértéssel összefüggő ügyek:	82%
MD 85 (1630–1632):	panasszal, jogsértéssel összefüggő ügyek:	48%
MD 90 (1646–1647):	panasszal, jogsértéssel összefüggő ügyek:	91%
MD 91 (1646):	panasszal, jogsértéssel összefüggő ügyek:	90%

Mint látjuk, a vizsgált 16. századi defterekben az egyén jogsérelmével összefüggő ügyek az összes esethez viszonyítva eltörpülnek. Hadjárat esetén – erre utal az MD 44 példája – a birodalmi tanácsot a mozgósítással és a hadsereg ellátásával kapcsolatos tennivalók annyira lekötötték, hogy ilyenkor a panaszos ügyek száma elenyésző.

A mintavételhez alapul vett defterek összetétele alapján tehát arra következtethetünk, hogy az SD-k bevezetésének egyik fontos ösztönzője lehetett a díván elé kerülő panaszok vagy az alattvalók jogsérelmével összefüggésben álló esetek növekvő aránya. Annak, hogy a kancellária erre pont a 17. század derekán reagált, lehetnek közvetlenebb társadalmi, politikai okai is, hiszen a kancelláriai ügyvitel differenciálódásának e késői szakasza az oszmán központi hatalom válságos időszakára esett. Az elszigetelődött Ibrahim szultán (1640–1648) elleni, a főmufti által szentesített gyilkossággal végződő puccs és az azt követő évek a központi hatalom destabilizálódásával jártak, s bizonyo-

san nem hagyták érintetlenül a kancellária működését sem.⁵¹ Az új jegyzék-fajta létrehozása azonban mégis egy hosszabb ideje tartó tendenciára adott bürokratikus válaszlépés volt, amely az SD-k bevezetésével formalizálódott.⁵²

Az SD-k formai jellemzői

Az MD-khez hasonlóan az SD-k sorozata is igen változó képet mutat, legyen szó akár az egyes defterek szerkezeti, kronológiai felépítéséről, akár a külalakról, akár az írni gyakorlat változásaival összefüggő szubjektív jellemzőkről. Letisztult, rendezetten vezetett és hanyagul, olykor utólagos javításokkal, áthúzásokkal, szinte olvashatatlanul írt kötetek váltják egymást, s ez a tény ma is bizonytalanságra ad okot arra nézve, hogy a parancsot a keletkezés mely fázisában volt szokás a defterben rögzíteni. A kérdést nyilvánvalóan nem lehet egyértelműen megválaszolni, egyes defterek piszkozatok gyűjteményei lehetnek, mások minden jel szerint a kibocsátott rendeletek végleges szövegeit tartalmazzák. A szakirodalomban e kérdésben máig erős bizonytalanság tapasztalható. A kérdés egyelőre nem tűnik kategorikusan megválaszolhatónak, s ennek fő oka az, hogy a korábbi, 16. századi dokumentumokhoz tartozó két, a bejegyzés idejét, valamint a kézbesítőnek történő átadást jelző dátum időbeli sorrendje változó.⁵³ A kutatók érvelése nyomán nem állapítható meg több, mint hogy az iktatás fázisa és módja időről időre változó módon illeszkedhetett a kancelláriai ügyvitelbe. Egyetérthetünk Emecen érvelésével, aki szerint a defterek döntéshozatalban betöltött referencia-szerepe szempontjából nincs nagy jelentősége annak, hogy azok a parancsot mely formájában őrzik.⁵⁴

Ugyancsak vegyes a kép a bejegyzések kronológiai sorrendjével kapcsolatban. Egyes defterek a bejegyzéseket folyamatosan, keletkezésük időrendi sorrendjében közlik, máshol az eredeti kronológiai rendben némi keveredés fi-

⁵¹ Caroline Finkel, *Osman's Dream. The Story of the Ottoman Empire, 1300–1923*. London, 2006, 223–240. A kancellária átszervezésének és az egykorú politikai fejlemények összefüggéseinek alaposabb vizsgálatára akkor kerülhet sor, ha egyáltalán megnyugtatóan sikerül tisztázni az első három SD valódi típusát (ld. fentebb).

⁵² Figyelemre méltó, hogy a 17. század első felében az MD-kben, majd mindkét defter-típus bejegyzései között egy-egy fordulatba ágyazva időről-időre visszaköszönnek a defter típusát jelző kifejezések, ami – különösen a műhimmék esetében – azt sejteti, hogy a terminus az adott ügyet és a parancsot minősítő jelzőként volt használatos. Például MD 9/160: *nice defa şikâyet olunub* (többször panaszt tett); MD 18/12: *husûs-i mezbûr mühimdür* (az említett ügy fontos); MD18/16: *ziyâde mühimdür* (földről fontos); MD 94/30; MD 91/27; további, panaszra utaló kifejezések: MD 68/71, 131; MD 85/713; *Das osmanische*, 47r/4: *...tekrar şikâyet etdürmeden hazer olunmak için hükm yazılmışdur* (...gond legyen rá, hogy ne legyen ok ismét panaszt tenni); 170r/4: *...tekrar şikâyet etdürilmemek için hükm yazılmışdur* (...parancs íratott, hogy ne legyen ismételt panasz okozója); SD 8/121:542 stb.

⁵³ Dávid, *i. m.*, 168–169.

⁵⁴ Emecen, *Osmanlı divanının*, 121.

gyelhető meg,⁵⁵ megint más esetben a defter bejegyzései fordított időrendben követik egymást.⁵⁶ Erre alkalmanként magyarázatot adhat az, hogy a defterek bekötése sem zajlott egységes gyakorlat szerint, így előfordulhatott, hogy a lapokat nem a bejegyzések sorrendjének megfelelően kötötték egybe. Az azonos fólión megfigyelhető kronológiai következetlenség azonban arra enged következtetni, hogy ezekben az esetekben a parancsokat azok tisztázott másolatai alapján utólag és nem feltétlenül a rendeletek kibocsátásának sorrendjében iktatták. A beírás időnként késhetett is az utasítás megszővegezéséhez vagy akár kézbesítéséhez képest. A 16. századi példákkal ellentétben e késői bejegyzések már csak egyetlen dátumot viselnek, így a kézbesítés és iktatás napja közötti különbség nem ellenőrizhető. A kibocsátott rendeletek másolatai rövidebb ideig felgyűlhetnek, s egyszerre kerülhetnek az írnok keze alá, aki bejegyzésük során már nem mindig tartotta magát a pontos időrendhez.

A sikájet-bejegyzések formai sajátosságai

Az MD-k bejegyzéseinek formai leírását több neves kutató elvégezte, tökéletesítette. A sikájet-parancsok keletkezési körülményeiből és tartalmi jellemzőiből következik, hogy általában formai sajátosságaik tekintetében kötöttebb szerkezetben épülnek fel, mint a műhimmék. Néhány, alább részletezendő formai elemről elmondható, hogy inkább jellemző az egyik és kevésbé a másik típusra, de szignifikáns, általános formai különbségtétel nem tehető a bejegyzések e két fajtája között.

Az MD-k a birodalmi tanács által kibocsátott, ott megszővegezett parancsok másolatait tartalmazzák, s a rendelet kézbesített változatának szövegétől csupán formális, protokolláris tekintetben mutatnak eltérést, azaz a hivatalos megszólítás (*davet*), a szultáni kézjegy (*tuğra*) és a címzettet illető áldóformula (*duâ*) hiányzik belőlük, tartalmi szempontból viszont az eredetik hű másolatai.⁵⁷ Az egykorú MD-kben található rendeletmásolatok (*hüküm*) formai struktúrája alapvetően megfelel az SD-kben szereplő dekrétumokénak. Természetesen évtizedek, évszázadok során a rendeletek iktatásának formai jellegzetességei az ügyvitel módosulásainak megfelelően, illetve az írnok személyétől vagy egyéb tényezőktől függő szubjektív okok miatt többször változtak. A fermánok formai változásaiából azonban igen nehéz, sőt lehetetlen világosan elhatárolható töretlen szakaszokat kimutatni, inkább csak tendenciák figyelhetők meg.

⁵⁵ Erre példa az SD 17 és SD 18, de az SD 26 esete is, ez utóbbi utolsó fólióin 1109. rebiülevvel és rebiüláhir (1697. október–november) hónapra datált bejegyzések váltogatják egymást. A műhimme sorozatban is több példa kínálkozik. Az MD 99 első bejegyzéseinek dátumai 1100. zilhiddse hónap utolsó dekádja és 1101. muharrem hó első dekádja között váltakoznak.

⁵⁶ Erről számol be Peachy is a 69–72. számú MD-k analízise alapján. Peachy, *i. m.*, 80.

⁵⁷ Heyd, *i. m.*, 7–12.

A sikájet-sorozat megjelenésének idejére az MD-k iktatási gyakorlatában szembevető változások zajlottak le, amelyek az egyszerűsödés irányába mutatnak. Ezen változások főbb jellegzetességei a következők.

A 16. századi műhimmékben a parancsok mellett több, a bürokrácián belül bejárt útvonalat jelző kísérő megjegyzés olvasható. Ezek egyike a rendelet kiadását megerősítő, illetve hitelesítő, az egyes tételek fölött, többnyire középen előforduló, stilizált *buyuruldi* (megparancsoltatott) formula, amely a 16. század végétől bukkan fel az MD bejegyzésekben.⁵⁸ A *buyuruldi* az MD 93 (1658–1660)⁵⁹ és a drezdai Eb 387 jelzetű MD (1660–1665) egyes dokumentumai fölött található utoljára. A tévesen MD 92-ént katalogizált sikájet-kötetben a többi SD-hez hasonlóan nem található meg az említett *buyuruldi* formula.⁶⁰

A *buyuruldi*hoz hasonlóan a 17. század derekától kezdve tűnik el a parancs szövege fölött, attól általában jobbra található *yazıldı* (megíratott) kifejezés. A fermán kiállításának fázisait jelző megjegyzések közül az iktatott szöveg mellett szereplő *yazıldı* igazolja, hogy a parancs eredetijét kiállították. A terminus a korai műhimmékben még olvasható formában szerepel, a 17. század első felében azonban már két vízszintes párhuzamos vonalként (===) stilizálva fordul elő.⁶¹ Hasonlóképpen eltűnik a kézbesítést dokumentáló *-e verildi* (-nek adatott) terminus, amely a parancs eredetijének továbbítóját jelölte.

A fent ismertetett formulák, amelyek addig a bejegyzések protokolláris részeit alkották, a 17. század derekán tehát fokozatosan kikoptak az iktatási gyakorlatból. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a továbbiakban nem fordulnak elő a parancs keletkezési körülményeire utaló járulékos megállapítások, ám ezek már eseti jellegűek, és formai szempontból sem tekinthetők a kancelláriai praxis általános elemének.⁶²

Az SD-k megjelenését megelőző további fontos változás a szűkebb értelemben vett parancsot jelentő *hüküm* szakasz lerövidülése, amennyiben az első,

⁵⁸ Bővebben ld. Mübahat S. Kütükoğlu, *Buyuruldu. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6. İstanbul, 1992, 478–480; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Buyuruldu. Belleten* 5/19 (1941) 289–318; Heyd, *i. m.*, 29.

⁵⁹ Az MD 93-ban a *buyurulduk* a 39. oldaltól kezdve (1071. rebiüláhir második dekadjától, azaz 1659 utolsó napjaival kezdve) hirtelen megszűnnek. Egy vélemény szerint az MD 92-höz hasonlóan valójában az MD 93 is a sikájet-csoportozáshoz tartozik; ld. Soyer, *i. m.*, 10. A megállapítás az MD 93 tartalma alapján megfontolandó, de óvatosságra int, hogy a defter az MD 92-vel ellentétben magát – legalábbis részben – műhimmeként határozza meg (*...mîrîden taleb olanın kâğid ve sâir mühimmât defteri sûretidür*). A bejegyzések formai szempontból is – éppen a *buyuruldu* megléte miatt – megkülönböztetik a kötetet a többi SD-től. Ennél fontosabb, hogy a defterben a beidézést előíró *hüküm*ök tekintetében a sikájet- és műhimmecsoport közötti, fentebb ismertetett tartalmi kritériumok nem érvényesülnek. A defter a sikájet/műhimmecsoportosítás szempontjából további vizsgálatra szorul.

⁶⁰ Korábban ismertetett jellemzőin túl ez a szerkezeti tényező is kiemeli a deftert az MD-k addigi sorából.

⁶¹ Heyd, *i. m.*, 24–26.

⁶² Ld. például: MD 93/304, 305; SD 8/61:260; 62:264; 77:333; 92:406; 251:1217.

általánosabb megfogalmazást elhagyva, csak a kifejezetten a címzettnek szóló utasítást rögzítik. A *dispositio* két részét egymástól elkülönítő *buyurdum ki – vusûl buldikda* (megparancsoltam, hogy amikor – megérkezik) fordulatok ennek megfelelően fokozatosan elmaradnak, bár – mint a legtöbb formai tényező esetében – itt is akadnak kivételek.⁶³

A műhimme-csoport bejegyzésein az 1640-es évektől, tehát az SD-k megjelenésétől kimutatható formai átalakulás imént felsorolt elemei mindkét defter-típusra egyaránt jellemzők. Az alábbiakban a sikájet-bejegyzéseknek az MD-k Heyd által leírt szerkezeti sajátosságaitól eltérő tulajdonságait vesszük számba.

Az MD-khez hasonlóan a sikájet-rendeletek is az eredeti címzés rövidített változatával kezdődnek.⁶⁴ Első szerkezeti egységük az MD-kben iktatott parancsokéval megegyezően a címzett helyét és titulusát követő *expositio (iblağ)*. Az SD-ben regisztrált rendeletek narrációjában a panaszos megnevezése, illetőleg a panasztétel módjának közlése a defter-típus funkciójából adódó természetes, jellemző formai elem. A korábbi és az egykorú műhimme-bejegyzések közül a panasz, illetve bármilyen beadvány nyomán kelt rendeletek többsége is tartalmaz az előterjesztőre, illetve a betérjesztés módjára való utalást, de a sikájet defterikkel összevetve jelentősen kisebb arányban. A sikájet-bejegyzések az ügy típusából következően általában feltételezik a kérvényező, vagyis a panaszos azonosítását.⁶⁵

A betérjesztés módjára utaló formulák⁶⁶ (*gelüb*=jött; *arz edüb*=nyújtott be, terjesztett elő; *arzuhal edüb*=kérvényezett; *arzuhal sunub*⁶⁷=kérvényt nyújtott be, *mektub gönderüb*=levelet küldött és nagyon ritkán: */arz u/ mahzar gönderüb*⁶⁸=kérvényt és beadványt küldött⁶⁹) közötti jelentésbeli különbségek, illetve a kifejezéseknek az egymást követő bejegyzésekben változó használata alapján feltehető, hogy nem pusztán szinonim frázisokkal állunk szemben, hanem a panaszbetérjesztés legalább két különböző formájának tudatos megkülönböztetésével. Az egyik esetben a panaszos személyes megjelenését jelzik, a másikban azt, hogy a folyamodványt más, közvetett úton (jellemzően az illetékes helyi kádi révén) juttatták el a Portára. Még inkább a terminusok mögötti tényleges tartalmi különbségekre enged következtetni, hogy esetenként két formula

⁶³ Vö. a 30. lábjegyzettel.

⁶⁴ A *-e hükm ki* (-nek parancs, hogy) formula rendszerint a bejegyzés szövegét megelőző önálló sorban, ritkább esetben a szövegbe süllyesztve fordul elő. Például: SD 14/544.

⁶⁵ A betérjesztésre való utalás elvéve a sikájet-bejegyzéseknél is hiányozhat. Erre néhány példa: SD 1/9:50, 51; 10:53–56; 18:146; 25:209.

⁶⁶ *İnalcık, i. m.*, 34–35.

⁶⁷ Ennek ritkán szenvedő alakja is előfordul: *...tarafından arzuhal sunulub*. SD 1/11:73.

⁶⁸ *İnalcık* nézete szerint (*i. m.*, 41.) az *arz* az egyéni, a *mahzar* a csoportosan benyújtott folyamodványt jelenti. Ebben az összefüggésben azonban nehezen értelmezhetők azok az esetek, amikor a betérjesztés e két módját – mint a fenti példában – egyszerre említik.

⁶⁹ SD 6/222. Mühimmekben is előfordul, például: MD 100/96, 100.

kombinációja is előfordul,⁷⁰ melyek beiktatására a rövidsége törekvő írkok pusztán esztétikai megfontolásból aligha vállalkozott volna.

Az expositionnak a kancelláriai ügyvitelre nézve fontos, korábban már említett eleme a beteresztés helyének feltüntetése: „boldogságos küszöbömhöz” (*südde-i saadetüme*), illetve „nagyúri táboromba” (*ordu-i hümayünuma*). A sikájjet-parancsoknak a beteresztés fogadási helyét jellemzően megnevező expositioi lehetővé teszik a díván helyzetváltozásainak nyomon követését.

A rendelet második szerkezeti egysége az utasítást tartalmazó dispositio (*hükem/emr*), amely – mint arra már utaltunk – a 16. századi MD-kben jellemzően két részből áll. Az első, általánosabb szakasz általában a beteresztett eset értékelését, minősítését tartalmazza, a hasonló esetekben szokásos eljárásra hivatkozik. A *hükem* második része a *buyurdum ki* fordulattal kezdődik, és a konkrét esetre vonatkozó parancsot közli, amely leggyakrabban a *hükem yazılmışdur* formulával zárul. A *hükem* kettőssége – ahogyan arról fentebb már szót ejtettünk – azonban csak az első SD-k némely bejegyzéseinél figyelhető meg, a 17. század második felében annak egyszerűsödésével mind az MD-kben, mind az SD-kben az utóbbi formula is fokozatosan eltűnik, s csupán első fele őrződik meg.⁷¹ A bejegyzéseknek a 17. század derekán megfigyelhető leegyszerűsödése során a parancsok befejező része is módosult: az eredeti szöveget idéző felszólító mód: „...járj el” (*amel oluna, ...eyleye*) helyett többnyire a parancs kibocsátásának tényét konstatáló befejezett idejű formula került: „...ebben az értelemben parancs íratott” (*...deyü hükem yazılmışdur*) stb., amely a parancs eredeti szövegével azonos megszólítást a közvetettebb, narratív formával cseréli fel vagy egészíti ki.⁷²

A záró kliséket a dátum követi, az alábbi elrendezésben: leggyakrabban a hónap dekádja (ritkábban a nap pontos megadása);⁷³ a hónapnév rövidítése (ritkábban teljes kiírása, akár a szokásos jelzővel együtt)⁷⁴ és az évszám többnyire két számjegyű feltüntetése (vagy nagyon ritkán akár betűvel kiírva). A dátum előtt az „íratott ...-án/-én” (*tahrîren fi...*) formula esetenként előfor-

⁷⁰ Például: SD 1/7:3: *Gölpazarı kasabası ahalisi südde-i saadetüme adam ve arzuhal edüb...* (Gölpazarı község lakói boldogságos küszöbömhöz embert küldtek, és folyamodványt nyújtottak be...); hasonló megfogalmazás: SD 1/17:134.

⁷¹ A *hükem* kettős szerkezetére a korábban hivatkoztak mellett további példák: SD 1/9:46, 11:70, 72, 13:90, 25:209 stb.

⁷² Ennek az SD-ben jellemző záró panelnek az MD-kben szokásostól való eltérése alapján Inalcık felveti, hogy a sikájjet-bejegyzések a parancsok végleges szövegének másolatai lehettek, míg a műhimmékbe az egyes rendeletek pizskozatait másolhatták be. Ld. Inalcık, *i. m.*, 41. Az SD-kben a fenti záróformula a jellemző, az MD-kben azonban a szerző állításával ellentétben vegyes a kép. A klisék közti különbség természetesen utalhat a bejegyzés módjára, ám ami a defterek tipizálását illeti, arra nem alkalmas. Vö. MD 89/32 kontra 34; és már a sikájjetekkel párhuzamos műhimmék közül: MD 100/65, 509; MD 109/20, 24, 27 stb.

⁷³ Erre példák: SD 2/21–24, 30.

⁷⁴ SD 2/23.

dul.⁷⁵ A bejegyzés ezen elemei az írni gyakorlat egyéni igényeinek szűk, de létező mozgásterét mutatják.

Az ügyek fő típusai és a parancsok címzettjei

Az SD-kbe iktatott rendeletek egészen az individuumig rendkívül széles körű bepillantást engednek az oszmán társadalom legkülönbözőbb rétegeiben zajló szociális folyamatokba, problémákba és konfliktusokba. A díván elé kerülő ügyeket többféleképpen lehet csoportosítani. A bennük szereplő társadalmi csoportokra tekintve megállapítható, hogy az előforduló ügyek egy része azonos státusú, a legtöbb ügy azonban különböző csoportokhoz tartozó felek konfliktusára vonatkozik. Előbbi tipikus esetei az örökösödés nyomán, sokszor a családtagok között jelentkező vitás ügyek, utóbbira a közigazgatási szereplőknek a nem muszlim vagy muszlim alattvalókkal szemben elkövetett különböző visszaélései szolgálhatnak jellemző példaként. Az esetek tartalmuk szerint is tipizálhatók. E tekintetben Ínalcık a bécsi SD adatai alapján négy halmazt különített el:⁷⁶ 1. a kádi korábbi végzését nem ismerő vagy el nem ismerő jog sértők ellen tett panaszok; 2. személyek közötti jogviták; 3. az államigazgatási, katonai tisztviselőknek, személyeknek (*askerî*) az alattvalókkal szembeni visszaélései; 4. az alattvalókra törvénytelenül kirótt adók miatt tett panaszok.

Szembetűnő, hogy a 3. halmaznak lényegében alfaja a 4. ügýtípus. Ezzel együtt a fenti csoportosítás tovább árnyalható. A személyek közötti jogvitáknak például számos fajtája különböztethető meg a vissza nem adott pénzkölcsön miatt tett panaszoktól kezdve a muszlimok és keresztények konfliktusain át a gyilkosságokig terjedően. Külön említést érdemelnek az alapítványok (*vakıf*) kárára elkövetett visszaélések, amelyek általában ugyancsak egyéni jogsérelemmel összefüggésben kerültek az SD-kbe.

A 17. századi SD-ket az egykorú mühimme-parancsokkal összevetve szembetűnő, hogy a kádik rendeletek első számú megszólítottjai. Ez azt jelzi, hogy a kádik tekinthetők a helyi lakosság és a katonai-igazgatási szereplők jogorvoslati igényeinek elsőrendű kezelőinek. A lokális joghatósági szereplők közt a kádikhoz képest jóval kisebb számban, de így is sok esetben fordul elő az előbbinél alacsonyabb státusú jogi képviselő, a molla és a náib.⁷⁷

A parancsok címzettjeinek megoszlása a törzsterület, illetve a peremvidék viszonylatában is különbözik. A birodalom európai területén a Duna-Száva vonalától délre eső, az ázsiai birtokokon belül pedig az anatóliai régió észrevehetően nagyobb arányban képviselteti magát, mint a központtól ezeknél távolabb elhelyezkedő tartományok.

⁷⁵ SD 1/17:134; SD 2/107; SD 7/52:208, 150:527 stb.

⁷⁶ Ínalcık, *i. m.*, 36–37.

⁷⁷ A náib általában a kádit segítő, ügyvivő közigazgatási megbízott. Ld. Mehmet İpşirli, Náib. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32. İstanbul, 2006, 312–313.

Mind az MD-k, mind az SD-k címzettjeinek esetében a legszembetűnőbb 17. századi fejlemény a megszólítottak rangbeli differenciálódása, illetőleg a 16. század végétől módosuló javadalmazási gyakorlat tükröződése az állami funkcionáriusok megszólításában. A klasszikus oszmán államháztartási rendszer 16. század végétől kezdődő, az egész társadalomra kiható és az államigazgatási posztok kiutalási gyakorlatát is meghatározó átalakulását Fodor Pál foglalta össze mélyreható monográfiájában.⁷⁸ Ismeretes, hogy a hatalmi-közigazgatási elitet fájdalmasan érintő forrás-átcsoportosítások következményeit enyhítendő, az állam a kompenzáció különböző módozatait alkalmazta. Erre vezethetők vissza a 17. századi bejegyzésekben felbukkanó, szandzsákbégek és beglerbégek címét megelőző *mutasarrıf olan*... (...haszonélvezője, birtoklója) vagy *ber vech-i arpalık /mutasarrıf olan/*... (árpalikként⁷⁹ haszonélvezője) kifejezések.⁸⁰ Ezek a megszólításba foglalt terminusok olyan javadalmazottakat jeleznek, akik jellemzően nem tartózkodnak a szóban forgó szandzsák területén, hanem azt mint pótlólagos jövedelemforrást képviselőjük útján kezelik, illetőleg szedik be az őket megillető jövedelmeket.⁸¹ A defterekben való előfordulásuk világossá teszi, hogy ezek a „kvázi-kormányzók” ténylegesen is felelősek voltak a területükön zajló ügyekben, ugyanakkor nem kevés esetben ügyintézőiket (*mütesellim*) keresték meg az érintett körzetben folyó ügyek kapcsán. Figyelemre méltó, hogy a beglerbégek, szandzsákbégek mellett arpalikkal javadalmazott kádik⁸² és mollák⁸³ is találhatók a címzettek között.

A megfelelő jövedelmezésű állásokra váró beglerbégek, tartományi előkelők számára várakozásuk idejére kiutalt átmeneti – tehát elsődlegesen a jövedelem-kiesést ellensúlyozó – posztokkal párhuzamosan a katonai-közigazgatási szervezet alsóbb rétegeinél is megjelennek a tényleges kinevezéstől megkülönböztetett, megbízott státusú pasa, illetőleg vezíri rangú parancsnokok.⁸⁴

⁷⁸ Fodor Pál, *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján*. Budapest, 2006.

⁷⁹ Az arpalık eredetileg a katonai szolgálat anyagi fedezetének pótlására szolgáló „takarmánypénz”, később a politikai elit egzisztenciális biztonságát elősegítő pótlólagos, járulékos jövedelemcsoportot jelöl, főként rangjukhoz méltó birtok kiutalására váró pasák, szandzsákbégek számára. Cahit Baltacı, Arpalık. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol 3, İstanbul, 1991, 392-393. Vö. Fodor, *i. m.*, 257-265.

⁸⁰ *Das osmanische*, 57v/2, 4; SD 12/397. – A rendelet több címzettje között mindkettőre van egy példa; MD 100/87– ez utóbbi parancs öt címzettje közül négy szerepel arpalık-javadalmazottként, mindegyikük egyéb titulus nélkül, csak névvel. Ld. még: 85 *numaralı mühimme defteri (1040–1041 (1042) / 1630–1631 (1632))* <Özet–transkripsiyon–index>. Ankara, 2002 [a továbbiakban MD 85], 15:21; 265/436; MD 94/4:11; SD 10/24:1; 34:2.

⁸¹ Fodor, *i. m.*, 258.

⁸² Például: SD 4/565, a vizei kádinak 1666. februári vagy SD 7/114, az izniki kádinak 1671. júliusi keltezéssel kiállított parancs. Továbbá SD 7/82, 256; SD 8/109:484. Korábbi példa is akad: MD 85/10:13.

⁸³ SD 7/61:244.

⁸⁴ Például: SD 187/1260. A Jenő védelmével megbízott (*Yanova muhafazasında olan*) vezírnek szóló parancs, 1676. február–március.

Az SD-k forrásértékéről

A központ és a tartományi igazságszolgáltatási szereplőknek a bejegyzésekből kivilágló kommunikációja alapján nehéz megérteni, hogy a sok esetben jelentéktelennek tűnő ügyekben miért kényszerült a kádi, illetőleg az érintett/panaszos a kádin keresztül a Portához folyamodni; mindenesetre elgondolkodtató, hogy a lakosságot érintő jogsértéses ügyek nemcsak megszorodtak, hanem tömegesen lettek felterjesztve a birodalmi tanács elé. Az SD-k bevezetésével formalizálódó jelenség oka, hogy a Portáig eljutó egyéni lakossági panasztételek mennyisége a 17. század első évtizedeitől kezdve szembetűnő növekedésnek indult, ami két kérdést vet fel: 1. Ha a korábban is rendszeresen felmerülő panaszos ügyeket túlnyomórészt az igazságszolgáltatás helyi alapintézményeiben sikerült orvosolni, miért változott meg drasztikusan ez a helyzet a 17. század első felében, azaz milyen, a kádi-hivatalok működését befolyásoló fejlemény játszott szerepet a döntésekben addig megmutatkozó önállóságuk visszaszorulásában? 2. Ha a díván elé kerülő panaszbeadványok számszerű növekedését nem vagy nemcsak az igazságszolgáltatási eljárás módosuló gyakorlatának tulajdonítjuk, következtethetünk-e az ilyen – az alattvalók lét- és vagyonbiztonságának romlását jelző – ügyek általános és erőteljes gyarapodására?

Bár e kérdésekre pontos adatok híján és a defterek állományában mutatkozó hézagok miatt egyelőre nem adható végleges és megnyugtató válasz, a jelenleg ismert tendenciák alapján úgy vélem, a sikájet defterik létrejötte egyszerre jelzi a kádi-hivataloknak a helyi peres ügyek rendezésében betöltött szerepének és súlyának változását és a lakosságot érintő jogsérelmek szignifikáns növekedését. A tartományi közigazgatás átalakulása és az ennek során fellépő hatásköri zavarok a rájákkal szemben elkövetett visszaélések sűrűsödéséhez és a kádik mozgásterének beszűküléséhez vezettek. A panaszos ügyeknek a kancelláriai adminisztráció átszervezését eredményező gyarapodása a klasszikus oszmán társadalmi rendszer 16. század második felében gyökerező válságának tünete-ként értelmezhető.⁸⁵ Ha formálisan is, az állam minden területét közvetlenül ellenőrző, majd abból fokozatosan kivonuló központi hatalom ezzel az adminisztratív eszközzel kísérte meg – legalább formálisan – betömni azt a hézagot, amely az adófizető és a jövedelmet termelő alattvaló, illetve a klasszikus oszmán állameszmény értelmében őt oltalmazni hivatott uralkodó kapcsolatában, avagy a központi hatalom ellenőrző képességében keletkezett.

Az új defter-sorozat világosan dokumentálja, hogy a birodalmi tanács a 17. század kezdetétől a korábbiakhoz képest közvetlenebbül és intenzívebben kapcsolódott be a helyi vitás ügyek kezelésébe. Ezzel a korábbinál jóval árnyaltabb képet kaphatott az alattvalók körében jellemző társadalmi, gazdasági állapotokról, egyben szélesebb rálátást és ellenőrzést szerzett a különféle társadalmi csoportokat sújtó jogtalanságokról, egészen az egyes alattvalóikig terjedően.

⁸⁵ Fodor, *i. m.*, 38–51.

Kérdés, hogy a központi hatalom közvetlen beavatkozása mennyire volt hatékony. A kádik által továbbított, felsőbb ítéletre váró ügyek többségében a dívántól érkező rendelet általánosságban a törvény (*şeriat*) alkalmazására, a jog (*hak*) érvényesítésére szólít fel, de nem tudhatjuk, hogy ez milyen gyakorlati előrelépést jelenthetett az igazságszolgáltatás további menetében. A birodalmi tanács rendelete elvben nyomatékot és tekintélyt adott az addig a jog érvényesítésében esetleg tehetetlen helyi kádik ítéletének, s nagyobb kényszerítő erőt jelenthetett a helyi hatósággal dacoló jogsértők megregulálásához. Ezzel egyidejűleg a kádik a felterjesztésekkel a döntés felelősségében is osztoztak a legfelső hatósággal. Azonban arra is akad példa, hogy a díván határozata ellenére egy-egy panasz ismételten a tanács elé kerül, ahol újabb rendelet születik a jogtalanság felszámolására.⁸⁶ Az ilyen esetek igazolják, hogy a központból érkező utasításnak nem volt fogantja.

Ezen értékes forráscsoporttal kapcsolatban felmerülő, még megválaszolatlan kérdésektől függetlenül hangsúlyoznunk kell, hogy jövőbeli – nyilvánvalóan időigényes – feldolgozásuk révén az Oszmán Birodalom társadalomtörténetének messzemenően részletes képét rajzolhatjuk meg.

“Registers of grievances”. Remarks on the identification of the *şikâyet defteris*

Nándor Erik KOVÁCS

The so-called *şikâyet defteris* are copies of decrees issued by the imperial council (*dîvân*) of the Ottoman Empire on the subjects' petitions for a redress of grievances from the middle of the 17th century onwards.

Therefore they are very important sources on the everyday social problems of the people as well as on the development of the practice in the Ottoman *dîvân*-chancellery. The introduction of the *şikâyet defteris* is regarded as a result of the thematic division of the general imperial registers (*ahkâm defteris*). Because of the structural and sometimes contextual parallels between the *şikâyet* and the *mühimme defteris*, scholars have made efforts to distinguish the two register-types clearly, their investigations, however, did not lead to convincing results.

I attempt to shed light on the reasons of the aforementioned division between the two register-types, as well as to define the exact differences between the *mühimme* and *şikâyet* entries and the *defters*.

The statistical test made on the basis of the present *mühimme* material does not support the hypothesis that the increasing multitude of the incoming issues to the *dîvân* would have forced the functional diversification of the administrative tasks. On the other hand, however, prior to the starting of the *şikâyet*

⁸⁶ *Das osmanische*, 217 r/2.

series, complaints and related issues increased significantly in the earlier *mühimme* volumes, from the 1580's onwards. These figures suggest that the increasing rate of personal grievances within the total records could lead to the opening of a new type of registers.

Our analysis also shows that the aim to distinguish common affairs from those of higher priority might have contributed to a division between the administrative functions and the registration of decrees into two different sorts of *defters*. The distinction might have been made not simply on the basis of the content, that is whether the affair in question was considered a grievance or not.

The basis of the distinction between these *defters* does not seem to be formal, much more contextual. In some cases a clearer division can be made between the grievance-related issues registered in the *mühimmes* from those copied into the *şikâyet defteris*. The decision in the *hüküm* part seems to be characteristic in both cases, and accordingly, this is how the *şikâyet hükümleri* can be divided from the *mühimme* ones. For example, in the case of those entries – occurring both in the *mühimme* and *şikâyet*-registers – which include a command to call the parties to the Porte personally, a clear distinction can be made whether the order of this kind is conditional or unconditional.

It must be pointed out that a perfect identification of the two register types will be possible only after an overall revision of the 17th century *mühimme* and *şikâyet* material.